

Місце художнього сприймання твору в професійній підготовці вчителя-словесника

Автори концепції літературної освіти в дванадцятирічній загальноосвітній школі розробленої під керівництвом доктора педагогічних наук, члена-кореспондента АПН України Н. Й. Волошиної, підкреслюють необхідність „посилення уваги в процесі навчання до особистості школяра, його індивідуального й загального розвитку, пізнавальних інтересів і здібностей”, що відповідає національній доктрині розвитку освіти в Україні [18, с. 2-14].

Таке ж посилення уваги необхідне й до особистості студента, його естетичного і загального розвитку, пізнавальних інтересів і здібностей у період навчання на філологічному факультеті, бо зростання естетичних і педагогічних потенцій сьогоденного студента завтра відобразиться у рівні сформованості вчителя-словесника. А саме він формує не тільки знання, уміння й навички учнів, але й прагнення до пізнання, без якого не може бути ні навчання, ні розвитку взагалі, ні, тим більше, розвитку літературно-естетичного.

Отже, своє прагнення й уміння пізнавати і вчитися, свою любов до літератури й захоплення її високими морально-естетичними об'єктами вчитель має використати як засіб, що викликає такі ж прагнення, таку ж любов і таке ж захоплення учнів.

Життя школи, історія культури свідчать, що вплив особистості вчителя на формування особистості учнів має виняткове значення. Відомо, що вчителем Александра Македонського був Аристотель; людьми високих і світлих душ ставали учні В. О. Сухомлинського [35]; глибокий літературний розвиток забезпечував своїм вихованцям відомий словесник Є. М. Ільїн. Із дитячих років уміє запалювати в душах своїх учнів вогник пізнання й людяності грузинський педагог Ш. А. Амонашвілі, уроки якого не закінчуються після дзвінка, бо, і повертаючись зі школи, учні продовжують

жити духовними інтересами, прищепленими їм під час занять [1; 2]. Систематично поповнюється арсенал педагогічного досвіду, що народився й виріс в Україні [16]. Зразком відданості педагогічній справі й любові до учнів, без якої не може бути духовного впливу педагога на своїх вихованців, для багатьох сучасників є життя й подвиг відомого польського педагога Яноша Корчака, про якого, за словами Мирона Петровського, за життя розповідали анекдоти, а після смерті – легенди [72].

Живою легендою для багатьох учнів стає вчитель і сьогодні. Особливо це стосується вчителя-словесника, який характером матеріалу, світлою суттю змісту творів літератури, високою загальнолюдською цінністю мистецтва, помноженими на зачарування власної особистості педагога, формує високі поривання душі учня. Проте потрібно наголосити: для цього необхідна його така ж висока професійна підготовка, багатство знань і багатство душі, які впливають на особистість учня, піднімають її до вершин людяності й гасять паростки духовної глухоти й сердечної сліпоти, що нерідко сіє життя, особливо в наші дні, коли ще багато невідкладних проблем знаходиться лише в стадії вирішення.

Тому живими мерццями й називає окремих випускників школи один із авторів-педагогів, говорячи про вчителів, не готових викладати літературу, оскільки їхні учні не одержують тієї душевної грамотності, без якої немає справжньої людини духовної. Це про таких учителів, продовжує автор, В. Тендряков сказав, що вони – „смолоскип, який не світить, піч, яка не гріє” [95, с. 11].

У народі побутує думка про те, що вивчитись можна на будь-кого, а вчителем необхідно ставати. І для цього, на думку відомого українського вченого Б. І. Степанишина, „великодушність, сердечність, щирість приходять не від освіти і навіть не від виховання, а від природи. Тому, коли хтось подався в учителі без цих якостей, слід або відразу міняти фах, або ж внаслідок самовиховання виплекати собі отой “розум

серця”. Перефразовуючи відомому крилату фразу „Лікарю, вилікуй себе самого!”, скажемо: „Учителю, переродись, народи себе заново, сотвори себе людиною – і тоді ти здобудеш право працювати у школі!” Грати роль доброго в школі – даремна справа. Лев Толстой зауважував, що можна обманути і найрозумнішу людину. Але найобмеженіша дитина відразу розпізнає фальш” [83, с. 94].

За роки, що минули з часу проголошення незалежності України, у нас відбулися значні зміни в суспільному житті. Але ще й сьогодні можна бачити залишки того ставлення один до одного, що прийшло до нас як спадщина минулих років: людина нерідко оцінюється не сама по собі – як особистість, яка має певні прагнення, уміння, знання й життєві ідеали. Замість цього цінність її визначається посадою, зв’язками, знайомствами із сильними світу цього тощо.

Більше того, до названого переліку сьогодні додається ще й те, що виникла значна майнова нерівність: комусь вдалося долучитись до певних видів діяльності, і він раптом став багатим, інші – зuboжили, а отже, ставлення до людини стало визначатись і її майновим станом.

У цих умовах зростає роль шкільної літературної освіти в забезпеченні морального здоров’я все нових і нових поколінь людей. А для того щоб ця роль не залишилася лише побажанням мрійників, у школі насамперед потрібен учитель-словесник, особистість якого була б більшою від самої себе, бо здатна вміщувати й інші долі, й інші прагнення та інше бачення світу, – і передати все це учням, пробудивши в них уважне ставлення до людини, зображеної в творах літератури, і до людини на шляхах повсякденного життя. Такий учитель має достатньо глибоко орієнтуватися не тільки у своєму предметі, але й добре знати сучасні уявлення про Я-концепцію і її фактори, до яких належить:

– упевненість в імпонуванні іншим людям;

– переконаність у здатності до певного виду діяльності;

– почуття власної значимості [6, с. 27].

І не тільки мати відповідні уявлення про перелічені фактори, а й уміти використовувати засоби літератури для такого збагачення особистості учня, при якому елементи Я-концепції вписувалися б у її ставлення і до себе, і до інших людей. А однією з найголовніших сутностей професіограми, на думку відомого українського дослідника Б. І. Степанишина, є „творчий підхід у всьому, що веде до виникнення індивідуального стилю, основою якого є загальна і предметна професіограма, а в них – національна та релігійна свідомість, громадянська зрілість і морально-етична чистота, захопленість учительським фахом у поєднанні з глибоким знанням свого предмета. Доброта серця і справедливість, досконале знання дидактики і педагогічної психології, чистота і багатство усного мовлення” [83, с. 90].

Звідси беруть витoki формування в учнів розуміння смислу життя, своєї ролі й свого місця в ньому. Таким чином, література в руках учителя-словесника стає важливим засобом попередження „екзистенційного вакууму”, моральної кризи, коли людина відчуває безглуздя того життя, яке вона веде, і не бачить з нього виходу. А сама ця криза – „розплата за теорію і практику виховання людей-„гвинтиків” [92, с. 6].

Як бачимо, із кожною тезою, названою в цих міркуваннях, зростає, розширюється те поле, де має сяяти добре й розумне вчитель-словесник. А разом з тим і зростає кількість вимог до нього. Але всі вони опираються на одне – на його здатність використовувати весь арсенал гедонічних, пізнавальних, виховних, комунікативних, естетичних функцій літератури в навчально-виховному процесі з учнями. Цим зумовлюється рівень його ерудиції та професійної компетентності. „Ерудиція вчителя – перше крило його особистості.

А друге крило – його методична вправність, без якої не спрацює і найвагоміший науковий зміст. Методичну вправність ми розуміємо не лише як узвичаєні вчительські вміння, а й як постійний пошук, природний і лабораторний експерименти, у процесі яких учитель осмислює себе, самоаналізує, систематизує свої здобутки й узагальнює їх” [83, с. 88].

Професійна компетентність учителя є тим фактором, що забезпечує його можливість і його здатність стимулювати духовний розвиток учнів, який, поряд з певним об’ємом знань, умінь і навичок, включає формування етико-естетичної спрямованості особистості, здатність до творчості, сповнене поваги ставлення до загальнолюдських духовних цінностей, прагнення й уміння працювати, самостійно здобувати знання, поважати свої й чужі громадянські й просто людські права. Отже, професійна компетентність учителя є засобом формування духовно-освітнього потенціалу учня. А пошук шляхів, форм і методів роботи, спрямованих на поліпшення ефективності формування цього потенціалу, виступає як важливий фактор розвитку педагогічної думки, школи і освіти взагалі. У зв’язку з цим, умовою успішності навчально-виховного процесу, як свідчить практика школи, є провідна роль учителя в організації навчання, виховання і розвитку учнів. Це стосується і вчителя літератури, зброєю якого в навчально-виховному процесі виступає високий духовний потенціал літератури – мистецтва слова.

В історії вітчизняної школи було немало учителів-словесників, чиї імена залишилися у вдячній пам’яті нащадків, а сама школа завжди була невіддільна від вивчення літератури. Недаремно ж уже в першому „Изборнику Святослава” (1073) виділяється стаття Георгія Хіровоска (або Херобоска, Хуровського) “О образех”, яка була, по суті, одним із перших порадників з поезики. А це, безперечно, свідчило про інтерес до

літератури та її теорії. Справді, як зазначають дослідники, тут трактувалися питання про тропи і фігури. Тропи в той час визначалися за такою термінологією: „многословие” – тобто алегорія; „превод” – метафора; „лихоречье” – гіпербола; „поругание” – іронія; „поиграние” – сарказм; „изобилие” – тавтологія; „лицетворье” – персоніфікація і т.д.” [122, с.22].

Як зазначають академік О. І. Білецький, історик В. О. Ключевський, дослідник історії методики літератури Я. А. Роткович, деякі визначення Г. Хуровського збереглися і в пізніших риториках, включаючи Ломоносівську [48, с. 22].

Про те, як потрібно забезпечувати глибоке сприймання й розуміння літературного твору, думав і писав Іван Вишенський. Зокрема, у нього ми знаходимо уже перші вимоги до вчителя літератури, серед яких є й ті, що стосуються нашого дослідження: вчитель повинен забезпечити „глибоке усвідомлення прочитаного” [48, с. 26], а значить, йому й самому необхідне вміння глибоко сприймати й усвідомлювати те, що будуть читати учні.

Серед авторів тогочасних підручників та вчителів, які вели учнів у світ літератури, можна назвати Феофана Прокоповича, Г. С. Сковороду, М. О. Максимовича. Працював учителем на Полтавщині І. П. Котляревський. Важливі вимоги до викладання літератури знаходимо у виступах І. Я. Франка, у його оповіданні „Борис Граб” та в деяких інших творах. Серед цих вимог – необхідність ґрунтовного аналізу твору після попереднього уважного читання тексту й продумування його змісту, розвиток самостійного мислення учнів. І. Я. Франко приділяв також велику увагу дослідженню сутності художньої творчості митця, розглядав її психологічні та естетичні основи, роль асоціативного мислення митця, його фантазії тощо. У його роботі „Із секретів поетичної творчості” уже прозвучала думка про „верхню і нижню свідомість” [93, с. 90], що нині дістали назву свідомості і підсвідомості. У своїй праці письменник розглядає й відмінності між

окремими видами мистецтва, які не втрачають свого значення для вчителя літератури й сьогодні: „Маляр дає нам враження кольорів, поет викликає тільки спомин кольорів; маляр апелює безпосередньо до змісту, поет – до уяви. Се перша і дуже важлива різниця” [93, с. 163].

Безперечно, що у вимогах до викладання літератури (словесності) та до вмінь учнів, висловлених авторами, названими вище, у прихованому вигляді присутні вимоги й до того, що повинен знати і вміти робити вчитель літератури. Ці вимоги певною мірою присутні і в курсі методики Ф. І. Буслаєва „О преподавании отечественного языка” (1844), і у відомій книзі В. І. Водовозова „Словесность в образцах и разборах” (1868), і в методиці В. Я. Стоюніна „О преподавании русской литературы” (1864) тощо.

Проте в усіх згаданих працях головною темою виступає осмислення того, що повинна дати учням література як навчальний предмет; як, яким шляхом має домагатись учитель названої авторами мети у викладанні літератури тощо.

У роки, коли виходили названі праці, Україна входила до складу Російської імперії. Викладання в школах України велося переважно російською мовою, а українська мова не тільки заборонялась, але в самому бажанні вчити народ рідною мовою тоді вбачалась „політична пропаганда” [66, с. 212]. Таким чином, методичні пошуки Ф. І. Буслаєва, В. Я. Стоюніна, В. І. Водовозова були відомі і вчителям, які працювали на українській землі, письменникам, діячам культури тощо.

У „Нарисах історії методики української літератури” О. Р. Мазуркевича постійно підкреслюється благодіючий вплив діячів російської культури, літератури та методичної науки на культуру, літературу та методику її викладання в Україні. Певною мірою з цим можна погодитися. Водночас його нариси занадто заідеологізовані, і хоч у них багато сказано про історію методичної думки в Україні, її зв'язок з історією

російської методики викладання літератури, загалом сьогодні названі „Нариси” сприймаються як книга вчорашнього дня. І все ж вони ніколи не втратять свого значення для кожного, хто вивчає історію методичної думки в Україні. О. Р. Мазуркевич, на жаль, не виділяв проблему ролі літературно-художнього сприймання вчителя в його викладацькій діяльності.

Окремо не виділяють її й інші методисти [10; 26], хоча бувають винятки. Більше того, як уже згадувалось, методичні роботи минулого загалом розглядали лише проблеми: що, як, яким шляхом та якими методами викладати. Але з найдавніших робіт, які стосуються вивчення літератури, до нас завжди явно чи неявно промовляє вимога про те, яким має бути вчитель літератури, що він повинен знати і вміти. Вона в розповідях учителів і науковців, в аналізах досвіду словесників, у методичних статтях і розробках.

Уперше спробував визначити професійні вимоги до вчителя-словесника В. П. Острогорський у 80-х рр. XIX століття. Він був автором багатьох відомих методичних робіт, серед яких „Беседы о преподавании словесности” (1885), „Русские писатели как воспитательный материал для работы с детьми” (1872).

Даючи загальну характеристику літературної освіти учня, В. П. Острогорський підкреслює, що ця освіта включає:

- 1) гарне, виразне читання учнів;
- 2) знання напам'ять якомога більшої кількості віршів вітчизняних і зарубіжних авторів і вміння їх виразно читати;
- 3) розвиток дару усного мовлення;
- 4) розвиток писемного мовлення (за 2-3 години вміти написати твір на відому тему);
- 5) побудоване на знанні зразків ознайомлення з найголовнішими положеннями теорії літератури як науки, з елементарними поняттями логіки і психології;
- 6) історичне ознайомлення з найголовнішими моментами вітчизняної літератури [94, с. 273].

Автор робить висновок, що в результаті вивчення літератури у випускника повинен вироблятися етико-естетичний душевний настрій, що буде виражатися в любові до літератури, у повазі до великих літературних діячів, до розуму, таланту, у моральній вимогливості, огиді до всього лихого й низького й у прагненні до всього величного, благородного, у любові до людини і вітчизни, у прагненні служити їм у міру своїх сил. Цей настрій, продовжує автор, зміцнить волю до всього доброго, допоможе правильно ставитись до явищ самого життя, до творів літератури [94, с. 273].

Безперечно, вже в самому переліку того, що має вчитель прищепити учням, є і перелік того, що він повинен мати сам. Тому тут і виписані досить детальні вимоги до літературної освіти учнів. Для В. П. Острогорського вони є підґрунтям для висновку про те, що повинен знати, вміти, яким має бути вчитель літератури.

Автор підкреслює, що для забезпечення літературної освіти учнів необхідно, щоб учитель сам був літературно освіченим. Гарним учителем математики, вважає методист, може бути навіть людина, взагалі не особливо розвинена й освічена, яка, однак, ґрунтовно вивчила свій предмет і його методику. А гарним учителем рідної мови і літератури (в автора – „словесности”) бути значно важче, ніж учителем інших предметів. Він повинен бути людиною не просто освіченою, а всебічно розвиненою, до певної міри енциклопедистом, тому що художня література стосується найрізноманітніших сторін і настроїв душі, найрізноманітніших явищ життя людини й природи. Йому треба:

- бути ознайомленим із логікою, психологією, історією, філософією;
- мати знання загального ходу естетичних понять від Аристотеля до новітньої естетики;
- опанувати знання всесвітньої й вітчизняної історії;
- здобути знання історії світової літератури;
- мати ґрунтовні, спеціальні знання історії

літератури вітчизняної, народної, давньої, XVIII століття й нової;

– володіти знаннями церковнослов'янської граматики й граматики рідної мови;

– навчитися загальних прийомів виразного читання.

Крім того, він повинен мати гострий критичний розум, естетичний смак, поетичну жилку, здібність до викладання літератури [94, с. 273-294].

Ця система вимог до вчителя літератури, що сьогодні носить назву професіограми, стала основою, на якій побудовані й нинішні уявлення про те, яким має бути вчитель-словесник [10; 24; 46; 85], а також відповідні розділи сучасних методик викладання рідної та зарубіжної літератури [54; 56; 69].

Необхідно зазначити, що ні В. П. Острогорський, ні ті методисти та психологи, які прийшли після нього, говорячи про вимоги до професійної підготовки вчителя, окремо не виділяють його здатність до художнього сприймання твору літератури. Проте це зовсім не означає, що вони обминали цю рису вчителя або вважали її несуттєвою для діяльності словесника. Просто проблема художнього сприймання як феномен психолого-педагогічний у час, коли були написані роботи В. П. Острогорського, традиційно не вичленовувалася із системи інших психологічних та педагогічних факторів. Але коли В. П. Острогорський серед обов'язкових рис, необхідних для вчителя літератури, виявляє потребу мати швидкий критичний розум, естетичний смак, поетичну жилку, – то в своїй єдності ці ознаки передбачають якраз те, що сьогодні ми називаємо терміном „художнє сприймання”. І справді, хіба естетичний смак може бути притаманним людині без естетичного почуття й естетичного сприймання? Мабуть, для того щоб виробити цей смак, потрібно насамперед навчитися сприймати естетичні явища, до яких належить і література.

Крім того, саме слово „смак” (не в фізіологічному, а в духовному значенні, яке і має на увазі

В. П. Острогорський) означає почуття, розуміння прекрасного, витонченого, інтерес, схильність до естетичних явищ, серед яких – література. Ці почуття, розуміння неможливі без здатності сприймати й оцінювати твір мистецтва, а отже, для їх виникнення людині необхідно мати і швидкий критичний розум, і естетичний смак, і поетичну жилку – саме те, на чому наголошує автор першої професіограми вчителя-словесника.

Погоджуючись із В. П. Острогорським, відомі українські вчені-методисти Ф. Ф. Бугайко та Т. Ф. Бугайко дещо уточнюють його перелік вимог, виходячи з потреб саме вчителя української літератури. Вони теж приділяють увагу здатності вчителя до художнього сприймання творів мистецтва, наголошуючи на необхідності мати естетичну підготовку, знайомство з найголовнішими явищами вітчизняного і світового мистецтва [10, с. 55].

Пізніше методисти, як правило, погоджувалися з системою професійних вимог до вчителя попередників і вносили в професіограму словесника певні доповнення. Їх потрібно розглядати не як просте прагнення сказати щось від свого імені, а як відображення нових історичних і соціальних умов, у яких доводиться творити вчителю і методисту. Ускладнюється життя, зростають вимоги до школи, до вчителя, до викладання літератури.

Проте лейтмотивом цих вимог є розуміння літератури вчителем, її глибоке сприймання як мистецтва слова. Так, відомий літературознавець і методист Г. Гуковський підкреслює: „Той, хто не переживає літературу як мистецтво, хто не відчуває в процесі її сприймання сильних, живих, людських вражень і переживань – не повинен викладати науку про літературу, не повинен ступати на шлях словесника. І нічого немає в такому твердженні ані нігілістичного, ні жорстокого. Адже ж не пускають учитися в консерваторію людей без музичного слуху. Адже не

дають права учитися малювати людині, що не бачить чітко кольорів і ліній. Адже не дають керувати літаком людині без пілотних даних. Чому ж кожен, хто тільки побажає, може стати вчителем літератури, навіть якщо у нього ні слуху, ні зору на літературу, навіть якщо він не сприймає літературу, якщо у нього атрофований орган її сприйняття. Адже така людина приносить шкоду, якщо вона працює як педагог у школі, і шкоду велику, незліченну” [25, с. 83].

Як бачимо, тут не тільки виражене розуміння необхідності для вчителя-словесника мати належний рівень літературного сприймання, але й звертається увага на ту величезну шкоду, яку приносить школі вчитель за його відсутності. Більше того, Г. А. Гуковський ставить питання про те, що вчитель-словесник повинен мати здатність переживати літературу як мистецтво, відчувати від її сприйняття глибокі й сильні враження. Ці почуття є одним із найважливіших показників у структурі художнього сприймання. Отже, автор не тільки висловлює думку про важливість і необхідність останнього, але й називає його найважливіші структурні елементи.

Не можна не згадати прикладу, який показує, що викладання літератури вчителем, який не має відповідних психолого-педагогічних якостей, псує класний колектив, робить учнів байдужими, циніками, пустодзвонами; у такому класі вчителям усіх предметів працювати винятково важко. Тому у випадку, який наводить із досвіду роботи один із учителів, весь педагогічний колектив школи не може справитися з класом і з'ясувати причини такої його моральної запущеності. На педагогічному „консиліумі” досвідчений педагог ставить „діагноз”: „Не така вже й складна ваша загадка. Поширене явище душегубительства... ось як це називається. Не треба бути пророком, щоб встановити: поганий учитель літератури у вашому IX-А. І вчить, тобто губить їх, з четвертого” [95, с. 7].

Однією з найпопулярніших робіт із методики

викладання літератури в післяжовтневий час була „Методика преподавания литературы” В. В. Голубкова [23], яку прихильно зустріли вчителі як російської, так і української літератури. І хоч автор окремо не виділяє питання про здатність літературного сприймання вчителя, весь зміст посібника побудований на основі врахування готовності вчителя глибоко сприймати, розуміти літературний твір і вести у світ літератури учнів.

У цьому ключі можна трактувати й позицію іншого відомого методиста післяжовтневого часу – М. О. Рибникової. Розглядаючи дидактичні основи уроків літературного читання (так тоді називали літературу в V-VII класах), методист уже в 1940 році ставила завдання літературного розвитку учнів, їх здатності глибоко сприймати й розуміти літературу, любити її. А це, безперечно, передбачало, що навчити цьому, прищепити таке ставлення до літератури може лише вчитель, який сам має високий літературно-естетичний розвиток.

Фактично вся її методична система побудована на врахуванні природи літератури як мистецтва слова й розуміння цієї природи вчителем. Про це свідчить, зокрема, і той висновок, яким вона завершує „Історію п'яти доріг” своєї відомої книги: „Якщо з наших класів вийдуть письменники і словесники, це добре, але не на це ми розраховуємо. Наша справа – підготувати читача, що вміє глибоко відчувати й критично мислити” [77, с. 294]. Отже, той висновок, який ми зробили, говорячи про врахування вчительського сприймання літератури В. В. Голубковим, можна повторити й стосовно методичної позиції М. О. Рибникової.

Коментуючи професійні вимоги до вчителя літератури, Л. Ф. Мірошніченко підсумовує все, що вже було сказано про вчителя-словесника відомими методистами та педагогами, дає перелік художніх творів української та зарубіжної літератури, присвячених учителю літератури, і робить висновок, що збігається з

позицією, яка виражена в нашій роботі: „Учитель може спрямувати творчу діяльність учня лише в тому разі, якщо сам буде творчо розвиненою особистістю. ... Людством усього світу визнано, що найкращий спосіб освіти й виховання – це особистий приклад учителя. Жоден учень не повинен страждати від того, що до нього в клас прийшов не найкращий учитель. Він для нього єдиний і повинен бути найкращим” [56, с. 55]. Найкращим – значить таким, яким ми змальовуємо його тут на основі професіограми – усієї системи вимог до знань, умінь, інтересів, прагнень, сприймань і морального світу вчителя літератури.

Саме так, бо вчитель „закладає основи розуміння художньої літератури. Від нього значною мірою залежить, чи стане художня книга порадиником людини, тією життєдайною криницею, з якої вона черпатиме мудрість і основи моралі, чи даватиме спілкування з літературними творами хвилини радощів, насолоди, роздумів” [69, с. 44].

Таким чином, як показує логіка наших міркувань і аналіз позиції багатьох методистів, висока професійність учителя літератури є запорукою успішного навчання і виховання учнів, прищеплення їм любові до літератури й розуміння її як високої духовної цінності народу, нації, людства загалом.

Основою, на якій будується вся система професійності вчителя літератури, є його здатність до художнього сприймання твору. Вся майстерність учителя формується на цьому фундаменті. І всі його знання філософії, історії, психології та інших дисциплін, про які згадувалось у цьому розділі, набувають значення лише за наявності такого сприймання. В іншому разі всі ці знання будуть лише холодними й байдужими відомостями, що не приносять користі, не зігрівають людської душі й не будять думки учнів.

Одержати знання й виробити відповідні вміння – це мета навчальної діяльності студента. А для вчителя, яким він готується бути, ці знання і вміння стають

засобом подальшої педагогічної діяльності. Отже, у діалектичному взаємопереході категорій мети і засобів можна побачити один із найважливіших факторів підготовки вчителя. Це стосується вчителів усіх фахів, зокрема й тих, хто поведе учнів у світ художньої літератури. У цьому взаємопереході – основа відповіді на питання, винесеного в заголовок: знання і вміння вчителя стають базою формування знань і вмінь учнів, насамперед – їхнього сприймання літератури.

Література як навчальний предмет відрізняється від усіх інших шкільних предметів своєю складністю, особливістю змісту, глибиною зображення людини й світу людської духовності. Саме через літературу читач духовно поєднується зі своїм народом, знайомиться з історією, культурою своєї землі. Література збагачує учня досвідом, сприяє вихованню естетичних смаків, формуванню високих духовних цінностей. Тому необхідна душевна тонкість і такт у підході до розкриття поставлених автором проблем, де не завжди можливі однозначні оцінки. А тому студентові – майбутньому вчителю-словеснику – необхідно професійно усвідомити найважливіші особливості літератури як мистецтва слова, навчитися глибоко й адекватно сприймати художній твір, знати шляхи, форми і види діяльності, у системі яких виробляється здатність сприймання і розуміння найпотаємніших глибин твору. Іншими словами, йому необхідно не тільки самому вміти сприймати художній смисл твору, але й усвідомлювати шляхи, якими він ішов до відкриття цього смислу, щоб відкрити їх шляхи учням.

Особливої уваги потребує формування розуміння складності, невичерпності й своєрідності художнього образу в літературі.

Мабуть, кожен, хто працював у школі, зустрічався з твердженням, що в учнівських роботах немає повноти опису осіннього дня, травневого ранку чи світанку в полі. Проте, мабуть, повноти опису і не потрібно домагатися, бо така повнота, як свідчать твори

літератури, і не потрібна. Більше того, якби письменник вирішив описати всі ознаки певного життєвого явища, то твір нудно було б читати, та й взагалі описати всі ознаки весняного поля чи осіннього лісу просто неможливо, бо завжди знайдеться щось випущене, те, що автор оминув, не помітив. Навпаки, у художньому творі ми бачимо, що завжди виписані не всі риси певного явища, а лише окремі з них.

Так, розповідаючи, як батько рубає ялинку, яку раніше подарував Василькові, М. Коцюбинський не описує всього душевного стану хлопчика, а показує лише, як дві сльозинки скотилися по його щічках.

Немає повного переліку рис обличчя полковника Шрама і його сина Петра в „Чорній раді” П. Куліша, Мавки і Лукаша в „Лісовій пісні” Лесі Українки, Марусі Чурай у одноіменній поемі Ліни Костенко тощо.

Але таємниця відбору необхідних авторові рис полягає в тому, що крізь окремі, ніби скупі ознаки перед читачем оживає уявлення справжнього образу в усьому його багатстві. І ця повнота сприймання (при неповноті опису, переліку, розповіді) відкривається саме в читачеві, зосереджується, оживає в ньому, а керує таємницею цього оживання саме письменник. Саме він знає таємницю, на основі якої відбувається чудо перетворення кількох ознак у цілісний образ читацького сприймання. Цю думку можна ще раз підтвердити відомою порадою А. Чехова не описувати все, а, говорячи, наприклад, про місячну ніч, сказати лише про те, як блищало скло розбитої пляшки, що лежала на землі.

Наведені міркування ще раз підтверджують важливість розвитку художнього сприймання вчителя, який має формувати таке ж сприймання у своїх учнів, а найважливішим фактором на цьому шляху має бути розуміння художнього образу як кардинального поняття естетики, його загальних особливостей у мистецтві загалом та його своєрідності й специфіки в мистецтві слова.

Вивчення багатьох робіт з питань естетики, літературознавства, психології, методики викладання літератури, роздуми над прочитаними творами письменників спонукають до зробленого тут висновку. Саме сприйняття й розуміння художнього образу, вміння бачити його невичерпну глибину, його здатність промовляти про радощі й болі має стати орієнтиром і на шляху формування літературного сприймання в майбутнього вчителя, і сприймання літератури учнями.

Тому завершити розділ можна словами відомого методиста: „Ще давні греки розглядали вчителя як „натхненника” учнів. Природно надихати може лише той, хто здатний сам бути натхненним” [11, с. 4].

Ця здатність можлива лише за умови високого розвитку художнього сприймання твору, а отже, без нього не може бути й повноцінного вчителя літератури.

Високий рівень художнього сприймання вчителя української літератури важливий не тільки як умова його професійної діяльності. Він є основою, на якій будується все багатство духовного світу вчителя-словесника. Адже він покликаний бути не простим ретранслятором знань, відомостей і фактів, а духовною особистістю, здатною пробудити емоційно-інтелектуальну реакцію учнів на проблеми, поставлені автором у літературному творі. А це значить – вести учнів у світ, яким жили найвидатніші представники духовної культури українського народу. Тим самим формуються знання й повага до кращих національних традицій, прищеплюються учням гуманістичні принципи та етичні норми, патріотизм і почуття національної гідності [39].

Сьогодні педагогічна наука і практика школи багато уваги приділяють навчально-технологічним потенціям вивчення основ наук, у тому числі й літератури. Проте особистість людини формується тільки іншою особистістю, і сам по собі набір педагогічних технологій не є гарантією успіху в навчально-виховному процесі. Крім того, самі технології набувають значення лише тоді,

коли їх використовує у своїй роботі творчий учитель, у нашому дослідженні – вчитель-словесник. Саме він враховує індивідуально-психологічні особливості учнів, їх вікові можливості для того, щоб визначити форми, методи роботи, особливості технології, яка має дати позитивний результат у духовному розвитку учнів [68]. Про це свідчить досвід всієї педагогічної науки та практики школи й особливо досвід життя й роботи одного із найяскравіших педагогів доби – В. О. Сухомлинського, учні якого одержували всебічний розвиток, високий рівень духовності, моральне, естетичне, громадянське виховання і, що дуже важливо, виховання розумове [84, с. 206-300].

Підсумовуючи вище сказане, вважаємо за необхідне відзначити, що аналіз психолого-педагогічних, літературознавчих та естетико-філософських джерел став основою для осмислення проблем формування художнього сприймання літературного твору студентами філологічних факультетів і його ролі в підготовці вчителя української літератури середньої школи.

У розділі доведено, що першоосновою процесу формування художнього сприймання студентів є розуміння ними літератури як мистецтва слова, того спільного, що об'єднує образи всіх видів мистецтва, і того відмінного, у чому виражається специфіка побудови художнього образу в літературі.

Проблеми сприймання літературних творів завжди були в центрі уваги досліджень багатьох психологів, літературознавців, методистів, що пояснюється як важливістю названих проблем, так і складністю їх дослідження.

Разом з тим їх вивчення вимагало саме життя, необхідність побудови науково обґрунтованої методики, збагачення духовного світу молоді засобами літератури.

Мистецтво – форма духовної активності людини, тому й супроводжує її на всіх етапах людської історії, починаючи з часу перетворення людини з істоти суто біологічної на істоту духовну. А різноманітність видів

мистецтва є свідченням різноманітності форм, у яких стало можливим вираження людської духовності. Образи мистецтва, будучи породженням творчої потенції митця, входять у людське духовне буття, впливають на суспільні погляди людей, їх настрої і переживання. А сила їх впливу залежить від здатності сприйняти глибинний смисл, втілений в образі. Тому сприймання твору художньої літератури не може бути обмеженим лише усвідомленням фабульно-інформативного змісту тексту, а потребує поглиблених роздумів, що розкривають його підтекст, прихований образний смисл.

А отже, вся історія методичної думки є свідченням постійного пошуку шляхів, форм, методів роботи, які б допомагали використовувати можливості літератури для духовного збагачення учня.

На цьому шляху свідомо чи несвідомо з'являлася думка про те, яким має бути вчитель української літератури, що він повинен знати і вміти. У цьому плані авторами проаналізовано погляди на професійну підготовленість учителя-словесника середньої школи, викладені в багатьох роботах дослідників. Здатність учителя глибоко сприймати й розуміти твір художньої літератури є тією основою, без якої не може бути його професійної готовності вести учнів у потаємний світ образів художньої літератури.

Загалом, говорячи про вчителя, дослідники, як правило, відзначають необхідність мати дидактичні здібності, тобто вміння робити навчальний матеріал доступним для дітей, стимулювати самостійну думку учнів.

Крім того, вчителеві необхідні академічні здібності – здібності до відповідної науки, а також здібності перцептивні, що виявляються в умінні проникати у внутрішній світ учня, враховувати його психологічні особливості в навчальному процесі.

Серед інших педагогічних здібностей відзначають мовленнєві – здатність ясно й чітко виражати свої

думки, а також здібності організаційні, комунікативні, педагогічну уяву, розвинену увагу тощо.

Проте кожна з названих тут психологічних вимог до вчительських здібностей наповнюється особливим змістом, коли йдеться про вчителя літератури. Йому необхідний особливий душевний такт, високий літературно-естетичний розвиток, сформованість уяви, а здатність тонкого і глибокого сприймання літературного твору виступає для нього як один із найважливіших професійних факторів.